

دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان :

بررسی روش تفسیری جوادى آملی در تسنیم

استاد راهنما :

دکتر محسن قاسم پور

به وسیله :

مریم رفیعی

دی ماه ۱۳۸۷ هجری شمسی

بسمه تعالی

تاریخ:
شماره:
پیوست:

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

صور جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: مریم رفیعی	شماره دانشجویی: ۸۴۲۳۴۱۰۰۰۲
رشته: علوم قرآن و حدیث	دانشکده: علوم انسانی
عنوان پایان نامه: بررسی روش تفسیری جوادی آملی در تسنیم	

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۸۷/۱۰/۲۹ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره $\frac{۱۸}{۲۵}$ به عدد و با درجه عالی به تصویب رسید. همه حروف و حروف درج شده

اعضاء هیأت داوران:

عنوان ، نام و نام خانوادگی	مرتبۀ علمی	امضاء
۱. استاد راهنما: دکتر محسن قاسم پور	استاد یار	
۲. استاد مشاور: دکتر پرویز رستگار	استاد یار	
۳. متخصص و صاحب نظر از داخل دانشگاه: دکتر حمید رضا فهیمی تبار	استاد یار	
۴. متخصص و صاحب نظر از خارج دانشگاه: دکتر سید علیرضا حجازی	استاد یار	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه : دکتر رضا شجری	استاد یار	

تَقْلِيمٌ بِهِ :

عَلِي ، وَصِيَّ نَبِي

و بِهِ

زَهْرًا ، أُمَّ أَبِيهَا

(عَلَيْهِمُ السَّلَامُ)

تشکر و قدر دانی

خدای را سپاس ، سپاسی شایسته خداوندیش ، سپاسی بیکران ، سپاسی به سنگینی عرش و گستره دانشش.

سپاس گزارم از مادر و پدر عزیزم که دعای خیرشان همواره بدرقه راهم بوده است و زبانم از قدر دانی زحمات بی دریغ آنان ناتوان است. سپاس گزارم از همسرم که مشوق و راهنمای من در تحصیل علم و تحقیق و پژوهش بوده است.

سپاس گزارم از تمامی اساتید و بزرگوارانی که در طول سالیان تحصیل با راهنمایی های خود مرا در کسب علم و فضایل اخلاقی یاری نموده اند.

از استاد گرامی و بزرگوار **آقای دکتر محسن قاسم پور** که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق ، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند ، نهایت تشکر و سپاس گزاری را دارم.

از استاد گرامی **آقای دکتر پرویز رستگار** به عنوان مشاور که با راهنمایی های خود مرا مورد لطف قرار داده اند ، کمال تشکر را دارم.

از استاد گرامی **آقای دکتر حمید رضا فهیمی تبار** به عنوان داور داخل دانشگاه و استاد گرامی

آقای دکتر سید علیرضا حجازی به عنوان داور مدعو خارج دانشگاه که این پایان نامه را مورد مطالعه قرار داده اند و در جلسه دفاعیه شرکت نموده اند تشکر و قدر دانی می نمایم.

در نهایت از زحمات و راهنمایی های تمامی بزرگوارانی که مرا در طول این تحقیق یاری نموده اند سپاس گزارم و کمال تشکر را دارم.

چکیده

از آنجا که یکی از ملاک های تمایز تفاسیر از یکدیگر ، تفاوت روش تفسیری آنان است، در دوران اخیر بررسی و تحلیل روش های تفسیری بیش از پیش مدنظر قرار گرفته است.

تفسیر تسنیم تألیف آیت الله جوادی آملی از جمله تفاسیری است که به زبان فارسی و پس از پیروزی انقلاب اسلامی به نگارش در آمده است. این تفسیر در ساختار و روش از تفسیر شریف المیزان تأثیر پذیرفته است و مؤلف آن که حضوری فعال در عرصه های اجتماعی دارد با بینشی وسیع و همه جانبه در پرتو آیات قرآن کریم مباحث فراوانی را مطرح نموده و علاوه بر نقد و بررسی آراء سایر مفسران به بسیاری از سؤالات و شبهات پاسخ داده است.

تفسیر تسنیم ، جامع سه روش تفسیری «قرآن به قرآن» ، «قرآن به سنت» و «قرآن به عقل» است. این تحقیق کوشیده است علاوه بر بیان دیدگاه های مؤلف تسنیم در رابطه با قرآن کریم، به بررسی این تفسیر و روش تفسیری آن پردازد.

کلید واژه ها : تفسیر ، روش تفسیری ، جوادی آملی ، تسنیم

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱ ..... مقدمه

فصل اول

بخش اول : زندگی نامه ی مفسر

- ۷..... ۱-۱-۱- تولد
- ۷..... ۲-۱-۱- نسب
- ۷..... ۳-۱-۱- تحصیلات
- ۸..... ۴-۱-۱- ساتید
- ۸..... ۵-۱-۱- شاگردان
- ۹..... ۶-۱-۱- فعالیت های اجتماعی - سیاسی
- ۱۰..... ۷-۱-۱- آثار
- ۱۰..... ۱-۷-۱-۱- تفسیر موضوعی
- ۱۱..... ۲-۷-۱-۱- تفسیر ترتیبی

بخش دوم : معرفی تفسیر تسنیم

- ۱۱..... ۱-۲-۱- سرّ نامگذاری تفسیر به تسنیم
- ۱۱..... ۲-۲-۱- مقدمه ی تفسیر تسنیم
- ۱۲..... ۳-۲-۱- ساختار مباحث تفسیر تسنیم
- ۱۳..... ۱-۳-۲-۱- شباهت ساختاری تفسیر تسنیم و تفسیر المیزان
- ۱۴..... ۴-۲-۱- ویژگی های تفسیر تسنیم
- ۱۵..... ۵-۲-۱- منابع تفسیر تسنیم
- ۱۵..... ۱-۵-۲-۱- منابع تفسیری
- ۱۵..... ۱-۱-۵-۲-۱- تفاسیر شیعه

- ۱۶ ..... ۱-۲-۵-۱-۲- تفاسیر اهل سنت
- ۱۶ ..... ۱-۲-۵-۲- منابع لغوی
- ۱۶ ..... ۱-۲-۵-۳- منابع روایی
- ۱۷ ..... **بخش سوم : علوم قرآن در نگاه مفسر**
- ۱۷ ..... ۱-۳-۱- اسباب نزول
- ۲۰ ..... ۱-۱-۳-۱- اسباب نزول در تفسیر المیزان
- ۲۱ ..... ۱-۳-۲- شناخت مکی و مدنی
- ۲۲ ..... ۱-۲-۳-۱- مکی و مدنی در تفسیر المیزان
- ۲۳ ..... ۱-۳-۳- نسخ
- ۲۴ ..... ۱-۳-۳-۱- نسخ در تفسیر المیزان
- ۲۵ ..... ۱-۳-۴- قرائات
- ۲۶ ..... ۱-۳-۴-۱- قرائات در تفسیر المیزان
- ۲۶ ..... ۱-۳-۵- محکم و متشابه
- ۲۷ ..... ۱-۳-۵-۱- محکم و متشابه در تفسیر المیزان
- ۲۸ ..... ۱-۳-۶- مناسبت در تسنیم
- ۲۹ ..... ۱-۳-۶-۱- مناسبت در تفسیر المیزان
- ۲۹ ..... ۱-۳-۷- نگاهی کلی به علوم قرآن در تفسیر تسنیم و المیزان

فصل دوم: ویژگی های قرآن کریم از دیدگاه مفسر

- بخش اول: فهم پذیری قرآن..... ۳۲
- ۱-۱-۲- دلایل فهم پذیری قرآن..... ۳۳
- ۲-۱-۱-۱- عقل..... ۳۳
- ۲-۱-۱-۲- قرآن..... ۳۴
- ۱-۲-۱-۱-۲- خطابه های قرآن..... ۳۴
- ۲-۲-۱-۱-۲- مبارزه طلبی قرآن..... ۳۴
- ۱-۲-۱-۱-۲- دستور به تعقل و تدبیر..... ۳۵
- ۲-۱-۱-۲- تصریح قرآن..... ۳۵
- ۳-۱-۱-۲- سنت و سیره عملی پیامبر(ص) و ائمه معصومین(ع)..... ۳۶
- ۲-۱-۲- مراتب فهم قرآن و روش تفهیم آن..... ۳۶
- ۳-۱-۲- فهم ظاهر و باطن..... ۳۹
- ۱-۳-۱-۲- ظاهر و باطن در لغت..... ۳۹
- ۲-۳-۱-۲- ظاهر و باطن قرآن..... ۳۹
- بخش دوم: زبان قرآن..... ۴۱
- ۱-۲-۲- نظریات درباره ی زبان قرآن..... ۴۱
- ۱-۱-۲-۲- ظاهر گرایی و زبان یک وجهی..... ۴۱
- ۲-۱-۲-۲- رمز گرایی باطنیان..... ۴۱
- ۳-۱-۲-۲- تأویل گرایی متصوفان..... ۴۲

- ۴۲ ..... تأویل های پوزیتیویستی ۴-۱-۲-۲
- ۴۳ ..... تحلیل های ناسوتی از وحی ۵-۱-۲-۲
- ۴۳ ..... نمادانگاری زبان دینی ۶-۱-۲-۲
- ۴۳ ..... مفسر و زبان قرآن ۲-۲-۲
- ۴۳ ..... واژه ی فطرت ۱-۲-۲-۲
- ۴۴ ..... ویژگی های فطرت ۲-۲-۲-۲
- ۴۴ ..... زبان فطرت ۳-۲-۲-۲
- ۴۶ ..... **بخش سوم : اعجاز قرآن** ۴۶
- ۴۶ ..... معنای اعجاز ۱-۳-۲
- ۴۶ ..... ویژگی های اعجاز ۲-۳-۲
- ۴۶ ..... وقوع اعجاز در امور ممکن الوجود ۱-۲-۳-۲
- ۴۶ ..... عقل معیار یا تشخیص اعجاز ۱-۱-۲-۳-۲
- ۴۷ ..... اعجاز خارق العاده است ۲-۱-۲-۳-۲
- ۴۷ ..... هماهنگی اعجاز با قانون علیت ۲-۲-۳-۲
- ۴۷ ..... اعجاز طفره پذیر نیست ۳-۲-۳-۲
- ۴۸ ..... اعجاز متفاوت از نبوغ ۴-۲-۳-۲
- ۴۸ ..... ابعاد اعجاز ۳-۳-۲
- ۴۹ ..... فصاحت و بلاغت ۱-۳-۳-۲
- ۴۹ ..... محتوا و معارف ۲-۳-۳-۲
- ۵۰ ..... هماهنگی آیات ۳-۳-۳-۲

- ۵۰ ..... ۴-۳-۳-۲ سایر ابعاد
- ۵۱ ..... ۴-۳-۲ شبهات اعجاز و پاسخ به آنها
- ۵۱ ..... ۱-۴-۳-۲ شبهه ی تماثل
- ۵۲ ..... ۲-۴-۳-۲ شبهه ی صرفه
- ۵۳ ..... ۳-۴-۳-۲ شبهه ی نسخ آیات
- ۵۳ ..... ۴-۴-۳-۲ شبهه ی تعارض آیات
- ۵۴ ..... **بخش چهارم : عدم جدایی قرآن و عترت**
- ۵۴ ..... ۱-۴-۲ قرآن و عترت حقیقت واحد
- ۵۶ ..... ۲-۴-۲ ویژگی های قرآن و عترت
- ۵۶ ..... ۱-۲-۴-۲ مظهر خدای بی همتا
- ۵۷ ..... ۲-۲-۴-۲ جهالت منشأ انکار قرآن و عترت
- ۵۷ ..... ۳-۲-۴-۲ مظهریت تامه اسم «مهیمن»

فصل سوم : مبانی و روش های تفسیری

- ۶۰ ..... **بخش اول : دانش تفسیر**
- ۶۰ ..... ۱-۱-۳ تفسیر در لغت و اصطلاح
- ۶۲ ..... ۲-۱-۳ تأویل در لغت و اصطلاح
- ۶۳ ..... **بخش دوم : معناسازی اصطلاحات مبنا، منهج، اتجاه**
- ۶۳ ..... ۱-۲-۳ مبنا در تفسیر
- ۶۴ ..... ۲-۲-۳ منهج تفسیری

- ۳-۲-۳- اتجاه تفسیری ۶۵
- بخش سوم : روش های تفسیری ۶۷
- ۳-۳-۱- تفسیر قرآن به قرآن ۶۷
- ۳-۱-۱- تفاوت تفسیر قرآن به قرآن با تفسیر موضوعی ۶۹
- ۳-۱-۲- شبهات در تفسیر قرآن به قرآن ۷۰
- ۳-۱-۲-۱- انحصار فهم قرآن به اهل عصمت ۷۰
- ۳-۲-۱-۳- عارضه ی تحریف لفظی ۷۱
- ۳-۱-۳- حجیت تفسیر قرآن به قرآن ۷۲
- ۳-۱-۴- اقسام تفسیر قرآن به قرآن ۷۳
- ۳-۲-۳- تفسیر به مأثور ۷۹
- ۳-۲-۱- سابقه ی تفسیر قرآن به سنت ۸۰
- ۳-۲-۲- میزان حجیت سنت در تفسیر ۸۰
- ۳-۲-۳- نقش روایات در تفسیر ۸۲
- ۳-۲-۴- مباحث روایی در تفسیر تسنیم ۸۴
- ۳-۲-۳-۱- ارتباط روایات با آیات ۸۵
- ۳-۲-۴- نقد روایات ۸۷
- ۳-۳-۳- تفسیر عقلی - اجتهادی ۹۰
- ۳-۳-۱- نقش عقل در فهم قرآن ۹۰
- ۳-۳-۲- تفسیر به رأی ۹۳
- ۳-۳-۱-۲- اقسام تفسیر به رأی از نظر مؤلف تسنیم ۹۵

۹۶.....۴-۳-۳- روش تفسیری تسنیم و المیزان

فصل چهارم : روش تفسیری تسنیم

۹۸..... بخش اول : مباحث ادبی

۹۹.....۱-۱-۴- مباحث لغوی

۹۹.....۱-۱-۱-۴- اشتقاق

۹۹.....۲-۱-۱-۴- مترادف واژگان

۱۰۰.....۳-۱-۱-۴- وجوه و نظایر

۱۰۱.....۴-۱-۱-۴- تضاد

۱۰۲.....۵-۱-۱-۴- واژه های معرّب

۱۰۲.....۶-۱-۱-۴- فقه اللغه

۱۰۲.....۲-۱-۴- مباحث صرفی

۱۰۳.....۳-۱-۴- مباحث نحوی

۱۰۴.....۴-۱-۴- مباحث بلاغی

۱۰۴.....۱-۴-۱-۴- مباحث علم معانی

۱۰۴.....۱-۴-۱-۴- تقدیم و تأخیر

۱۰۵.....۲-۴-۱-۴- التفات

۱۰۶.....۳-۴-۱-۴- تکرار

۱۰۷.....۴-۴-۱-۴- ایجاز

۱۰۷.....۲-۴-۱-۴- مباحث علم بیان

۱۰۷..... ۱-۲-۴-۱-۴-۱-۴ حقیقت و مجاز

۱۰۸..... ۲-۲-۴-۱-۴-۱-۴ استعاره

۱۰۸..... ۳-۲-۴-۱-۴-۱-۴ کنایه

۱۰۹..... ۴-۲-۴-۱-۴-۱-۴ تشبیه

۱۱۰..... **بخش دوم : مباحث کلامی**

۱۱۱..... ۱-۲-۴-۱-۲-۴ عصمت پیامبران

۱۱۲..... ۲-۲-۴-۲-۲-۴ جبر و تفویض

۱۱۲..... ۳-۲-۴-۳-۲-۴ عینیت صفات با ذات

۱۱۳..... ۴-۲-۴-۴-۲-۴ رؤیت خداوند

۱۱۳..... ۵-۲-۴-۵-۲-۴ شفاعت

۱۱۵..... **بخش سوم : مباحث فقهی**

۱۱۷..... **بخش چهارم : مباحث اجتماعی**

۱۱۹..... ۱-۴-۴-۱-۴-۴ اقامه ی نماز عامل اقامه دین در جامعه

۱۲۰..... ۲-۴-۴-۲-۴-۴ اجرای احکام در سایه ی حکومت اسلامی

۱۲۱..... ۳-۴-۴-۳-۴-۴ تسنیم تفسیری متأثر از زمانه

۱۲۲..... **بخش پنجم : مباحث اخلاقی - تربیتی**

۱۲۲..... ۱-۵-۴-۱-۵-۴ خودآزمایی

۱۲۳..... ۲-۵-۴-۲-۵-۴ تأثیر نماز و دعا

۱۲۴..... **بخش ششم : مباحث حکمی - استدلالی**

- بخش هفتم : مباحث عرفانی..... ۱۲۸
- ۱-۷-۴- لطایف و اشارات در تفسیر تسنیم ۱۳۱
- ۲-۷-۴- سرّ و راز در تفسیر تسنیم ۱۳۵
- بخش هشتم : مباحث نوظهور ۱۳۶
- ۱-۸-۴- پلورالیزم دینی ۱۳۷
- ۲-۸-۴- سکولاریزم ۱۳۸
- ۳-۸-۴- تساوی یا تفاوت حقوق زن و مرد ۱۳۹
- ۴-۸-۴- تنازع بقا یا انتخاب احسن ۱۴۰
- بخش نهم : تسنیم و آراء دیگران ۱۴۲
- بخش دهم : تسنیم و المیزان ۱۴۴
- ۱-۱۰-۴- شباهت ها ۱۴۵
- ۱-۱-۱۰-۴- روش تفسیری ۱۴۵
- ۲-۱-۱۰-۴- ساختار تفسیر ۱۴۵
- ۳-۱-۱۰-۴- پرداختن به تفسیر موضوعی در خلال تفسیر ترتیبی ۱۴۵
- ۴-۱-۱۰-۴- تفکیک مباحث روایی از مباحث تفسیری ۱۴۷
- ۵-۱-۱۰-۴- نقد نظرات سایر مفسران ۱۴۷
- ۶-۱-۱۰-۴- طرح مباحث مختلف ۱۴۷
- ۲-۱۰-۳- تفاوت ها ۱۴۸
- ۱-۲-۱۰-۳- خلاصه تفسیر آیات ۱۴۸

۱۴۸.....	۳-۱۰-۲-۲- نقد سند روایات
۱۴۸.....	۳-۱۰-۲-۳- ابتکار در تفسیر
۱۴۹.....	۳-۱۰-۲-۴- ذکر نام منابع
۱۴۹.....	۳-۱۰-۲-۵- گستردگی مباحث
۱۵۱.....	نقد و بررسی اجمالی تفسیر تسنیم
۱۵۲.....	نتیجه گیری
۱۵۳.....	منابع و مأخذ

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

مقدمه :

قرآن کریم به عنوان مهم ترین منبع شناخت معارف و احکام دین هماره مورد توجه دانشمندان اسلامی بوده است. برای بهره گیری از این کتاب الهی راهی جز شرح و تبیین آیات کریمه اش وجود ندارد. از آنجا که خداوند طبق آیه ی صریح قرآن کریم^۱ مسئولیت تبیین آیاتش را بر عهده ی رسول اکرم (ص) نهاده بود، ایشان بعنوان اولین مفسر قرآن به شرح برخی از آیات این کتاب آسمانی پرداخت و آنچه از ایشان به یادگار ماند، زیربنای تفسیر در دوره های بعد قرار گرفت. اگر به روایات منقول از رسول خدا (ص) که در کتب روایی و تفاسیر مأثور فریقین نظری بیفکنیم، درخواست یافت که آن حضرت (ص) در تفسیر بعضی آیات از آیات دیگر کمک گرفته است. این روش که همان تفسیر قرآن به قرآن است تنها به عصر نزول قرآن منحصر نبوده و پس از آن حضرت (ص) نیز ادامه داشته است.

از آنجا که بیانات پیامبر (ص) در تفسیر آیات از تأیید الهی برخوردار است، روایات ایشان در تفسیر قرآن نیز حائز اهمیت بوده و تا یکی دو قرن اولیه استفاده از روایات نبوی در تفسیر آیات الهی، وجه همت مفسران در روزگار صحابه و تابعین را تشکیل می داد. اما اندک اندک پس از تحولاتی که در جامعه مسلمانان رخ نمود و به دنبال ترجمه ی متونی از دیگر فرهنگ ها و ورود این آثار به حوزه فرهنگ اسلامی، عده ای از عالمان و مفسران بر آن شدند که از ابزار عقل نیز در جهت تبیین معارف دین و قرآن بهره گیرند و خود آیات الهی نیز مؤید ورود به این عرصه بود. لذا پس از تفسیر مأثور، راه تفسیر قرآن با استفاده از ابزار عقل هموار گردید. عده ای از این مفسران در این بهره گیری راه

---

۱ - سوره ی نحل، آیه ی ۴۴

افراط را پیمودند که برخی از تفاسیر معتزله از نمونه های آن به شمار می رود. عده ای نیز با حفظ اعتدال، در کنار روش قرآن به قرآن و تفسیر روایی، از عقل نیز بهره گرفتند، اما در طول تاریخ روش تفسیر قرآن به قرآن همچنان جزء اولین روش های مهم تفسیری به شمار می آید. گرچه از این روش تفسیری بسیاری از بزرگان تفسیر بهره برده اند ولی چنان نبوده است که در تفسیر هر آیه از این روش استفاده نمایند. و به قول آیت الله جوادی آملی «از گفتار، رفتار و نوشتار اقدمین، قدما، متأخران و معاصران، عطر دل انگیز تفسیر قرآن به قرآن به شامه ی جان می وزد؛ لیکن چنین نافه ای را باید در سوق کالای گرانبهای «المیزان» جستجو کرد که در این مضماری گوی سبقت را از دیگران ربود!».^۱ علامه طباطبائی (ره) عنایت بسیار فراوانی بر این روش تفسیری داشته است و تفسیر المیزان وی بعنوان تفسیر قرآن به قرآن معروف است.

تفسیر تسنیم تألیف آیت الله جوادی آملی یکی از تفاسیری است که می توان آن را در شمار تفسیر های جامع^۲ قرار داد و مفسر آن تلاش کرده از همه شیوه های تفسیری بهره گیرد. این تفسیر در غالب موارد راه تفسیر المیزان را پیموده و روش اساسی آن در وضوح معانی و کشف مفاهیم آیات قرآن کریم روش قرآن به قرآن است. با توجه به مقدمه مفصل این تفسیر می توان گفت که مفسر با نگاهی همه جانبه به قرآن نگریسته و با توجه به معیارهایی که در نظر داشته است حضور علمی مستقل او را در برابر مفسران دیگر ملاحظه می کنیم.

این رساله که مشتمل بر بررسی روش تفسیری تسنیم و دیدگاه های قرآنی مؤلف آن است به

چهار فصل تقسیم می شود:

۱- تسنیم، ج ۱، ص ۷۲

۲- روش جامع روشی است که بین سه روش نقلی، عقلی و قرآن به قرآن را جمع کند (پژوهشی پیرامون تاریخ تفسیر قرآن کریم، سهراب مروتی، ص ۳۱۶)